ÇOLAK, F. (2023). "Türkistan'da Yahudi Varlığı ve Onların Seyahatnamelere Yansımaları". *Karadeniz Araştırmaları*. XX/77: 43-66.

TÜRKİSTAN'DA YAHUDİ VARLIĞI VE ONLARIN SEYAHATNAMELERE YANSIMALARI

Fatih ÇOLAK[*]

ÖZ

Yahudiler kutsal toprakları olan Kenan'dan (Filistin) defalarca başka coğrafyalara göç etmek zorunda kalmışlardır. Çoğu kez göçtükleri yerlerden geri dönmemişler ve oralarda yaşamlarına devam etmişlerdir. Göçüp yerleştikleri bölgelerden birisi de Türkistan'dır. Türk-İslam medeniyetinin doğduğu topraklar olan Türkistan'da yüzyıllardan beri Yahudi varlığı söz konusudur. Burada yaşayan Yahudilere Türkistan Yahudileri, özelde de Buhara Yahudileri denmektedir. Bu Yahudiler bölgede İslamiyet başta olmak üzere farklı birçok kültürün etkisi olmasına rağmen benliklerini, kültürlerini ve inançlarını kaybetmemişlerdir. Ancak, yaşam tarzlarıyla ve pratikleriyle dünyanın diğer yerlerindeki Yahudi gruplarından farklılık arz etmektedir. Türkistan şehirlerinde kendilerine ait mahallelerde yaşamlarını sürdürmüşler, genelde de farklı zanaat dallarıyla meşgul olmuşlardır. Türkistan'ın Ruslar tarafından istilasıyla birlikte kendilerine Ruslar tarafından özel haklar verilmiş ve bazı ticaret kollarına hâkim olmuşlardır. Fakat Çarlık Rusya'sının yıkılması ve Sovyetler Birliği'nin kurulmasıyla birlikte diğer milletler gibi Türkistan Yahudileri de asimilasyon politikalarına tabi tutulmuşlardır. Bunun neticesinde ve özellikle de Sovyetler Birliğinin dağılmasından sonra fırsatını bulanlar başta İsrail olmak üzere ABD, Avusturalya ve Kanada'ya göç etmişlerdir. Günümüzde az da olsa Buhara başta olmak üzere Türkistan'ın bazı büyük şehirlerinde Yahudiler yaşamlarını devam ettirmektedirler. Bu çalışmada tarih boyunca Türkistan'daki Yahudi varlığı ele alınacak ve onların Seyahatnamelere yansımaları irdelenmeye çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Türkistan Tarihi, Orta Asya Tarihi, Yahudilik Tarihi, Türkistan Yahudileri, Buhara Yahudileri.

THE JEWISH PRESENCE IN TURKISTAN AND THEIR REFLECTIONS ON TRAVEL BOOKS

ABSTRACT

Throughout history, Jews have had to migrate multiple times from their holy land, Canaan (Palestine), to other parts of the world – most of the time never being able to return. One region they settled into was Turkestan, the birthplace of Turkic-Islamic civilization. There has been a Jewish presence there for centuries. Referred to as Bukhara Jews, they never lost their identities, cultures, or beliefs despite having been influenced by other neighbouring cultures, particularly Muslim. However, they differ from Jewish diasporas in terms of their lifestyle and customs. They have lived in their own ghetto-neighbourhoods, and generally engaged in different crafts. Following the Russian invasion of Turkistan, they were given special rights and even dominated certain professions. However, with the collapse of Tsarist Russia and the birth of the Soviet Union, the Jews of Turkistan, as with other local cultures, were subjected to assimilation policies. As a result of this, and especially after the collapse of the Soviet Union, those who found the opportunity immigrated to Israel, the USA, Australia and Canada. Today, Jews continue their lives in some big cities of Turkestan – especially Bukhara, Uzbekistan. In this study, we shall explore the Jewish presence in Turkestan throughout history and their reflections in travel books.

Keywords: History of Turkestan, History of Central Asia, History of Judaism, Jews of Turkistan, Jews of Bukhara.

Araştırma Makalesi
Makale Gönderim Tarihi: 09.01.2023; Yayına Kabul Tarihi: 15.02.2023

[*] Öğr. Gör. Dr.; Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal ve Beşerî Bilimler Fakültesi, Tarih Bölümü, KONYA; ORCID: 0000-0001-5971-847X, E-posta: fthcolak42@gmail.com

Giriş

Türkistan, Uzak Asya ile dünyanın birçok bölgesini birbirine bağlayan yollar üzerinde bulunan stratejik bir coğrafyadır. Bundan dolayı tarih boyunca bu bölge farklı kültürlere, din ve dillere ev sahipliği yapmış, bu bölgede farklı etnik unsurlar bir arada yaşamışlardır. Önemli kara ve su ticaret yolları vasıtasıyla bölgedeki insan hareketliliği hiçbir zaman yavaşlamamıştır. Buraya gelip-giden veya yerleşen insanlar kendi kültürlerini, din ve dillerini ayakta tutmuşlar, hatta onları yaymaya çalışmışlardır. Bu guruplardan birisi de Yahudilerdir.

Tarih boyunca İbrani, İsrail Oğulları ve Yahudi gibi isimlerle anılan Yahudilerin tarih sahnesine çıkışları MÖ 2000'li yıllara kadar uzanmaktadır (Arslantaş, 2005, s. 21). Yahudilik, İslam ve Hristiyanlıkla birlikte İbrahim'i, Sami ya da peygamberi dinler olarak bilinen Tek Tanrılı din ailesinden birisi ve en eskisidir. Kökenleri Orta Doğu'ya dayanmaktadır. Sahip olduğu pek çok teolojik, etik ve pratik kurallar, Yahudiliği belli noktalarda İslam ve Hristiyanlıkla aynı düzleme yerleştirmektedir. Kökenleri gelenek olarak İbrahim peygambere ve ondan sonra gelen iki İbrani atası olan İshak ve Yakub'a dayandırılmaktadır. Yahudiliğin başlangıç noktası, Yakup peygamberin soyundan olan İsrailoğullarının Musa peygamber tarafından Mısır'daki kölelik ve işkence dolu hayatlarından kurtarılıp Sina Çölü'ne getirilmeleri ve orada Tanrı ile ahitleşerek ondan kutsal kitap olan Tevrat'ı almaları olarak kabul edilmektedir (Gürkan, 2020, s. 17-18).

Yahudilerin kutsal metinlerinde (Yaratılış, 1996, s. 23-24), Yahudilik şu şekilde izah edilmektedir: "*Rab Abram'a, ülkeni, halkını, babanın evini bırak, sana göstereceğim topraklara git, dedi… Abram Rab'bin buyurduğu gibi yaptı. Haran'dan ayrıldı… Kenan ülkesine doğru yola çıktı. Oraya vardılar… O günlerde orada Kenanlılar yaşıyorlardı. Rab Abram'a görünerek, bu toprakları senin soyuna vereceğim, dedi.*".) Buna binaen Abram (Avram-Avraham / İbrahim), ilk Yahudi ve Yahudilerin atası olarak kabul edilmektedir. Tevrat'ta İbrahim'in Babillerin Ur şehrinden (bugünkü Irak'ın güneydoğusu) çıkıp Harran'a (Türkiye'nin güneydoğusu) gelmesi ve ardından da tanrının emriyle Kenan (Filistin) topraklarına göç etmesi Yahudiliğin başlangıç noktasını oluşturmaktadır (Gürkan, 2020, s. 35).

"Yahudi" kelimesi Yakup peygamberin dördüncü oğlu olan Yehuda'ya dayandırılmış ve aslen Orta Çağ ve sonrasında yaygınlık kazanmıştır. Yahudi kelimesi, çoğunlukla Ester kitabı olmak üzere Tanah'ta yetmiş ve Yeni Ahit'te de elliden fazla yerde geçmektedir. Söz konusu bu kelime daha çok kutsal topraklar dışında yaşayan dindaşlar için kullanılırken kutsal topraklarda yaşayanlar için ise "İsrail Oğulları" ya da "İsrail Kavmi" kelimelerinin kullanılması benimsenmiştir (Gürkan, 2020, s. 25-26).

Tarih boyunca Yahudilerin birçok farklı sebepten dolayı göçe zorlandıkları ya da göç etmek zorunda kaldıkları bilinmektedir. Kutsal topraklar olarak kabul ettikleri Kenan coğrafyası stratejik öneminden dolayı sürekli güçlü devletlerin işgaline uğramış ve her işgal sonrası burada bulunan Yahudiler başka yerlere göçe zorlanmışlardır. Söz konusu sürgünlerin en bilindiklerinden birisi de "Babil Sürgünü" ya da "Babil Esareti" diye bilinen göçtür. MÖ 586 yılında Antik Yehuda Krallığı II. Babil İmparatorluğu (Babilonya İmparatorluğu) tarafından yenilgiye uğratılmış ve Kenan coğrafyasında bulunan Yahudilerin büyük bir kısmı Babil'e sürülmüşlerdir. Yahudilerin Babil sürgünü MÖ 538 yılında Perslerin Babil'i ele geçirmeleriyle son bulmuş, Pers Kralı Kiros Yahudilere Kenan'a geri dönmelerine izin vermiştir (Tanyu, 1979, s. 66-82; Kurt, 2006, s. 61-78). Yahudi tarihi çalışan ilim adamları, Yahudilerin Babil'den ayrılmasına izin verilmesine rağmen birçok kimsenin Babil'den ayrılmayarak burada kalmayı tercih ettiğini, netice itibariyle tarihte ilk Yahudi diasporasının meydana geldiğini ve Babil Yahudiliğinin ortaya çıktığını belirtmektedirler.

Çalışmamıza konu olan Türkistan Yahudileri de köken olarak Babil Yahudilerine dayandırılmaktadırlar. Yahudilerin dünyaya dağılışları Asur İmparatorluğu tarafından İsrail Krallığı'nın yıkılması ve Babil sürgünü ile başlatılmaktadır. Özellikle Çin ve Orta Asya coğrafyasına dağılmalarında ise İpek Yolu'nun ve ipek ticaretinin öneminin büyük olduğu kabul edilmektedir. Foltz'un (2006, s. 26) ifadesiyle; İpek Yolu üzerindeki şehirler, dini çeşitlilikleri ve zenginlikleri ile küçük grupların buralarda varlık göstermelerine olanak sağlamışlar ve bu küçük grupları içlerinde barındırmışlardır. Bu küçük guruplar içerisinde Yahudilerin varlığı da söz konusudur. İpek Yolu'nun hareketli olduğu ve ticaretin yoğun olarak gerçekleştiği dönemlerde Yahudi tüccarların 500'lü yıllarda Çin'e kadar giderek ticaret yaptıkları hatta buralara yerleştikleri görülmektedir (Bik, 2012, s. 50).

Bu çalışmada, Türkistan Yahudileri ya da Buhara Yahudileri olarak adlandırılan, yüzyıllar öncesi Türkistan'a gelip yerleşen Yahudiler ve bu Yahudilerin XIX. yüzyılda bölgeye gelen seyyahların ve araştırmacıların eserlerine yansımaları üzerinde durulacaktır.

Türkistan Yahudileri

Eski çağlardan beri Türk kavimlerinin anayurdu (anavatanı, ülkesi) olarak kabul edilen, Asya kıtasında "*Orta Asya*" ya da "*Merkez Asya*" diye bilinen, İslamlaşmış Türk-İran kültür dairesi içerisinde olan bölgeye Türkistan denilmektedir. Coğrafi sınırlar açısından bakıldığı vakit; batıda Hazar'a, kuzeyde Sibirya'ya kadar uzanan, güneyde Horasan'ı, Herat'ı (bugünkü kuzey Afganistan) ve doğuda günümüzde Çin sınırları içerisinde bulunan Doğu Türkistan'ı da içine alan büyük coğrafya parçasına verilen addır (Arslan, 1997, s. 84). Çok geniş bir sahada bulunan Türkistan coğrafyası önemli ticaret yollarını içerisinde barındırmakta ya da ticaret yollarının geçiş noktasında bulunmaktadır. Bundan dolayı çeşitli inanç sistemlerine ve kültürlere mensup insanların tarih boyunca gelip geçtiği ve yerleştiği bir coğrafya olmuştur. Böylece İpek Yolu'ndan dolayı ticaret vasıtasıyla Türkistan'da Yahudiler de var olmuşlardır ve zamanla Yahudilik Türkistan halkları arasında yayılma fırsatı bulmuştur.

Yahudiler arasında ticaretteki gelişmişlikleriyle tanınan ve "Radanit" olarak adlandırılan bir Yahudi grubu bulunmaktaydı. Bu Yahudi tüccarlar Arapça, Farsça, Rumca (Roma İmparatorluğu'nun dili), Efrençce (Frank İmparatorluğu'nun dili), Endülüs dili ve Slav dili gibi birçok dili iyi derece konuşabiliyorlardı (Özmen, 2018, s. 60). Ticaret ağlarının genişliğinden dolayı ticaret postaları kurmuşlar ve bu Yahudi tüccarlar Yahudilerin çeşitli coğrafyalara dağılmalarında önemli rol oynamışlardır. Yahudilerin Türkistan'a da yayılmalarında Radanitlerin etkisi büyük olmuştur. Türkistan Yahudilerinin geçmişleriyle ilgili çeşitli görüşler bulunmakla birlikte bu farklı görüşlerin ortak yanları Yahudilerin atalarının birçok nesil önce İran'dan Türkistan'a gelmiş olduklarıdır. Bu sebeple Türkistan Yahudileri İran Yahudilerinin bir kolu olarak değerlendirilmekte ve sayılmaktadır (Arık, 2011, s. 29; Erarslan, 2018, s. 32).

Görüldüğü üzere İpek Yolu ticaret için bir araç olmakla birlikte farklı kültürlerin ve inanç sistemlerinin yayılmasına da hizmet etmiştir. Ayrıca evlilik yoluyla da halklar karışmış ve Yahudiler böylece bölgede çoğalmaya başlamışlardır. Konuyla ilgili araştırmalar yapan bilim insanları Yahudilerin Türkistan'da ortaya çıkış tarihini Müslümanların bölgeye geldikleri tarihlerden çok daha önce olduğunu ifade etmektedirler. Golden (2013, s. 31), tarih vermemekle birlikte eski dönemlerden beri Türkistan'da Türkçe konuşan Yahudilerin varlığından söz etmektedir.

Yahudilerin bölgeye gelişleriyle ilgili yukarıda verilen bilgiler haricinde bazı rivayetler de bulunmaktadır. Bunlardan birisine göre, Buhara hükümdarı sarayına halı dokutmak için halılarıyla ünlü olan İran'dan dokuma ustaları davet etmiştir. Gelen ustalar

Yahudi'dir. Bu Yahudi dokuma ustaları saray için halılar dokuduktan sonra geriye gitmemişler ve Buhara'da kalmışlardır. Diğer bir rivayet ise, Buhara hükümdarı hasta olan eşinin tedavisi için sarayına İran'dan bir doktor davet etmiştir. Eşinin iyileşmesine vesile olan doktor, Yahudi'dir. Hükümdar doktora bu iyiliği karşısında ülkesinde kalmasını teklif etmiştir. Fakat doktor, ancak kendisiyle birlikte on Yahudi ailenin daha buraya yerleşmesine izin verilmesi takdirinde bu teklifi kabul edebileceğini söylemiş ve doktorun isteği kabul edilmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere bu bilgiler rivayetlerden oluşmaktadır. Ancak, her iki rivayette de söz konusu Yahudi gurubunun İran'dan geldiği dikkatleri çekmektedir. Böylece Türkistan Yahudilerinin İran'dan geldikleri ve onların İran Yahudilerinin bir kolu olduklarıyla ilgili görüşler bazı tarihçiler tarafından da kabul görmektedir. Türkistan Yahudilerinin Farsçaya yakın bir dil olan Yahudi Tacikçesi konuşmaları, bazı konularda İran geleneğine ve kültürüne başvurmaları, yaşam tarzı bakımında da İran'dan etkilenmeleri bu görüşü benimseyenlere temel dayanak teşkil etmektedir (Arık, 2011, s. 49-50). Kurt da (1998, s. 105) burada bulunan Yahudilerin Farsça konuştuklarını, bu durumun onların Babil'den gelmiş olabilecekleri görüşünü güçlendirdiğini ifade etmektedir.

Lombart (2002, s. 276), Yahudilerin MÖ VI. yüzyılda Türkistan coğrafyasına sürüldüklerini ve bu tarihten itibaren Belh, Merv, Herat ve Nişabur gibi şehirlerde yaşamaya başladıklarını belirtmektedir. Arık (2011, s. 30) eserinde, Arapların bölgeye gelmelerinden önce Türkistan'da Baktriya-Tohoristan, Sogd, Margiana ve Harezm olmak üzere dört önemli yerleşim sahalarının olduğunu ve çok eski tarihlerden beri Buhara ve çevresinde Yahudi varlığından söz edildiğini ifade etmektedir. Buralardaki Yahudilerin, Asur sürgününden sonra (MÖ 700'lü yıllar) İran ve Maveraünnehir coğrafyasına dağılan Yahudiler oldukları tahmin edilmektedir. Buna göre, Türkistan Yahudilerini Türkistan'ın en eski halklarından birisi olarak görmek yanlış olmayacaktır (Bonvalot, 1884, s. 37). Bununla birlikte yine Asur sürgününden sonra Horasan bölgesinin de Yahudiler için önemli bir yerleşim sahası olduğu bilinmektedir (Neusner, 1983, s. 909). Yahudiler tarih boyunca bu günkü coğrafyalarından çeşitli yerlere defalarca göç etmek zorunda kalmışlar ya da sürülmüşlerdir. Göç edilen yerlerden birisi de Horasan bölgesidir. Hatta bazı Yahudi tarihçilerin ifadeleriyle, sürgünden sonra kaybolan 10 Yahudi kabilesi Horasan'a yerleşmiştir. Yahudiler bu bölgenin en eski sakinlerinden biri olarak görülmektedir (Arslantaş, 2005, s. 28).

Horasan coğrafyası ticaret yolları üzerinde doğal bir kavşak noktasıdır. Bundan dolayı tarih boyunca her dönem yoğun bir göç etkisi altında kalmıştır. Yaşanan bu göçler bölgenin ekonomik ve kültürel hayatını şekillendirmiştir. Bölgede çoğunlukla İranlılar ve Türkler olmakla birlikte Yahudiler, Çingeneler ve İslamiyet sonrası Araplar da yaşamışlardır. İnanç sistemi açısından bölgede Zerdüştiler, Yahudiler, Hristiyanlar ve İslamiyet'le birlikte Müslümanlar birlikte yaşamışlardır. Lisan olarak Farsça, Türkçe, Arapça ve bir ticaret dili olan Soğdca konuşulmuştur (Arifoğlu, 2013, s. 79).

Horasan'ın Cüzcân şehrinde "el-Yahudiye" ismiyle anılan bir kasaba bulunmaktadır. Söz konusu kasaba Belh'in batısında, günümüzde Türkmenistan sınırına yakın olan Meymene şehridir (Yazıcı, 1992a, s. 96; Arifoğlu, 2013, s. 45). Bu kasabaya "el-Yahudiye" isminin burada bulunan Yahudi nüfusunun yoğunluğundan dolayı verilmiş olabileceği tahmin edilmektedir. İslami dönemde de Horasan bölgesinde Yahudi nüfusunun oldukça fazla olduğu görülmektedir. XII. yüzyılda Horasan'da vergi muhatabı 40 bin Yahudi'nin yaşadığı zikredilmektedir (Arslantaş, 2009, s. 54). Horasan'da önceki dönemlerde daha fazla Yahudi nüfusunun olduğu bilinmektedir. Zaman içerisinde buradan başka yerlere göç olmuştur. Abbasiler döneminde iskân faaliyetlerinde, özellikle sınır şehirlerinde zaman zaman Yahudilerden faydalanılmıştır. Rakka şehrinin tahkiminden sonra (771)

Horasan'dan getirilen bazı Yahudi grupları buraya yerleştirilmişlerdir. XII. asırda Rakka'da 700 civarında Yahudi'nin yaşadığı bilinmektedir (Arslantaş, 2009, s. 66).

Yahudilerin geldikleri diğer önemli Türkistan şehirlerinden birisi de Merv'dir. Yahudilerin buraya Persler zamanında yerleştiği düşünülmektedir. Özellikle Merv Kalesi'nde gerçekleşen arkeolojik kazılar neticesinde gün yüzüne çıkartılan objelerden ve yazıtlardan hareketle buradaki Yahudi varlığı MÖ IV. yüzyıla kadar götürülmektedir. Bununla birlikte Babil sürgününden sonra Yahudilerin manevi dirilişlerinin mimarı olarak kabul ettikleri Ezra (Üzeyir) bir seyahati esnasında Merv'de bir süre konaklamış ve burada yerleşik olan soydaşları için bir havra (sinagog) inşa ettirmiştir. Bunun haricinde Merv'de Yahudilere ait başka bir merkezin daha olduğu ifade edilmektedir (Arslantaş, 2005, s. 29; Arslantaş, 2009, s. 55). Bu bilgilere dayanarak Yahudilerin Türkistan coğrafyasındaki en erken ve en kalabalık yerleşim yerlerinden birisinin de Merv olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır.

Yahudiler Merv'den geçerek Buhara, Toharistan, Sogd ya da Harezm gibi Türkistan'ın diğer önemli bölgelerine gitmiş ve yerleşmişlerdir (Bik, 2012, s. 53). Arapların Toharistan bölgesinde yer alan Belh şehrini ele geçirmelerinden[1] çok daha önceki tarihlerde buraya yerleşmiş Yahudilerin olduğu bilinmektedir. Şehrin giriş kapılarından birisinin ismi "Yahudiye" (Bâbü'l Yahûd) olarak anılmaktadır. Hatta Belh şehrinin Buhtunnasr[2] tarafından Yahudileri yerleştirmek üzere kurulduğu da söylenmektedir (Arslantaş, 2005, s. 29). Söz konusu dönemde Belh'te "küçük Yahudi mahallesi" anlamına gelen "Yahudanak" adıyla bir de Yahudi yerleşim yeri bulunmaktadır. Buranın da Arapların bölgeye gelmelerinden önce kurulmuş olduğu düşünülmektedir (Bik, 2012, s. 52). Arslantaş (2009, s. 55), bu yerleşim yerinin bir köy olduğunu ve köy sakinlerinin Yahudilerden oluştuğu için bu isimle anıldığını belirtmektedir. Gazneli Mahmut'un (998-1030) Belh şehrine hâkim olduğu vakit ise buranın bazı giderleri için Yahudilerden 500 dirhem vergi aldığı görülmektedir (Barthold, 1990, s. 308-309). Yaklaşık aynı dönemde Türkistan'ın başka şehirlerinde de Yahudi nüfusunun olduğu bilinmektedir. Yahudilik tarihi üzerine 1894 yılında üç ciltlik bir araştırma eseri neşreden Prof. Hirsch Graetz (1902, s. 435), 1100'lü yıllarda Hive civarında 8 bin Rabbani Yahudi[3] ailesinin yaşadığını ve Semerkant civarında da 50 binden fazla Yahudi nüfusunun olduğunu ifade etmektedir. Ancak, buradaki Yahudilerin büyük bir kısmı daha sonraki yüzyıllarda Buhara'ya göç etmişlerdir (Arslantaş, 2009, s. 55).

Moğollar döneminde de Türkistan'da Yahudiler bulunmuşlardır. Moğollar din adamlarından vergi almamışlardır. Fakat burada Yahudilere ayrımcılık yapıldığı ve Yahudi din adamlarından vergi alındığı görülmektedir. Bu durum Yahudi nüfusu arasında bir memnuniyetsizlik meydana getirmiştir (Barthold, 1990, s. 522). Moğollardan sonra Türkistan'a hâkim olan Timur (1370-1405), ülkesinin başkentine (Semerkant) fethettiği diğer şehirlerden halı dokuyan, ipek boyayan, gümüş ve altın işleyen, çeşitli dallarda

[1] Belh'in İslâm egemenliğine kesin olarak hangi tarihte girdiği belli olmamakla birlikte şehir ve bölgenin Arap egemenliğine tam olarak girişi Muaviye dönemine rastlamaktadır. Belh Hicri 42 (Miladi 662-663) veya Hicri 43'te (Miladi 664) Kays b. Heysem veya Abdurrahman b. Semüre tarafından fethedilmiştir (Yazıcı, 1992b, s. 410).

[2] Yahudiler tarafından Nebukadnezzar olarak anılan Buhtunnasr, Milattan önce 605-562 yılları arasında hüküm sürmüş Babil kralıdır. Buhtunnasr, MÖ 597'de Kudüs şehrini işgal etmiş, Yahuda Krallığı'nın başına kendisine itaat edecek bir kral atamak suretiyle ülkesine dönmüştür. Ancak, bir müddet sonra Yahuda kralı kendisine itaat etmekten vazgeçmiştir. Bunun üzerine MÖ 586'da Buhtunnasr şehri bir kez daha almış, şehri yağmalamış, Kudüs'ü ve Süleyman mabedini yakıp yıkarak Yahuda Krallığı'nı tarih sahnesinden silmiştir. Yahudilerin büyük bir kısmı esir alınarak Babil'e götürülmüştür (Harman, 1992, s. 380-381).

[3] Rabbani Yahudilik, Yahudi Kutsal Kitabı ile onun yorumlarının dikkate alındığı bir mezheptir. Rabbani Yahudiliğe göre Tanrı Sina'da Hz. Musa'ya Tora ile birlikte onun yorum kuralları ve bunlara uygun yapılan yorumlarını da vermiştir. Bu sebeple Yahudi din adamları olan rabbiler tarafından yapılan bu yorumlar ilahi vahyin bir parçası olarak kabul edilmektedir (Araz, 2016, s. 115-134).

zanaatkâr olan ustalar ve mimarlar getirip yerleştirmiştir. Bu gelenler arasında Yahudiler de bulunmaktaydı. Yahudilerin Timur döneminde huzurlu bir hayatları olmuştur (Mizrahi, 04.05.2022).

İslam dünyasında biri İranlı diğeri Arabistanlı olmak üzere iki büyük Yahudi grubu bulunmaktadır. Bu ikisinden İran Yahudileri konumuzla ilgili olandır. İran Yahudileri, kültürel olarak Güney Türkistan ile Batı Türkistan'a yayılmışlardır. Bu iki bölgedeki Yahudi toplulukları İran'dan geldikleri için Farsça konuşmuşlar ve Fars kültürüne bağlı kalmışlardır. Farsça konuşan bu Yahudiler XVI. yüzyıla kadar tek bir topluluk oluşturmuşlardır. İran'ı Sünni Türkistan'dan ayıran Şii Safevi monarşisinin kurulmasıyla, bu grup da ikiye ayrılmıştır. Daha sonra XVIII. yüzyılda Buhara ve Afganistan devletlerini kuran yeni güçlerin doğmasıyla bir bölünmenin daha yaşandığı görülmektedir (Lewis, 1996, s. 130-131).

1820'li yıllarda bölgeyi gezen Rus seyyah Meyendorf (1870, s. 34), Yahudilerin ilk başta Bağdat'tan Semerkant'ta geldiklerini ve buradan da Buhara'ya göç ettiklerini, şimdilerde Semerkant'ta 10, Hive'de 4, Buhara'da da 800 Yahudi ailesinin yaşadığını ve sadece Buhara'da 4 bin civarında Yahudi nüfusunun olduğunu bize seyahatnamesinde bildirmektedir. 1834 senesinde bölgeye gelen İngiliz seyyah Burnes de (1834, s. 275) tıpkı Meyendorf gibi Buhara şehrinde 4 bin Yahudi'nin yaşadığını belirtmektedir. 1865 yılında bölgede bulunan Amerikalı Evans (1982, s. 3), Buhara şehrinde kalabalık bir Yahudi nüfusunun olduğunu belirtmekle birlikte herhangi bir sayı vermemektedir, fakat bu dönemde Buhara nüfusunun 70 bin civarında olduğu bilgisini bize aktarmaktadır. Bu bilgiler ışığında 1800'lü yıllarda Buhara'da bulunan Yahudilerin genel nüfusa oranının % 6 civarında olduğu görülmektedir.

Bu konu hakkında bilgi veren araştırmacılar arasında yer alan Büyükelçi Eversmann ve sekreteri Jakovlew, Buhara haricinde diğer şehirlerde yok denecek kadar Yahudi'nin yaşadığını söylerler. Ancak, Semerkant'ta Buhara'dan göçme küçük bir Yahudi grubunun olduğunu da ifade ederler. Eversmann ve Jakovlew'un belirttiklerine göre, Türkistan'da yaklaşık bin yıldır Yahudi varlığından söz edilmektedir. Buradaki Yahudiler İran'dan gelmişleridir, Farsça konuşurlar, fakat bölge halkıyla Türkçe anlaşırlar (Nazaroff, 1823, s. 44).[4]

XII. yüzyıla kadar Güney Türkistan'da (Afganistan) bir Yahudi Cemaati bulunmamaktaydı. Ancak 1839'da İran'dan bölgeye Yahudi göçleri meydana gelmiş ve bu yeni gelenlerle buradakilerin birleşmelerinden yeni bir Yahudi cemaati meydana gelmiştir. Böylece Güney Türkistan'daki Yahudi nüfusu 40.000'e kadar çıkmıştır. Buradaki Yahudilerin neredeyse tamamı 1950'de Filistin topraklarına göç etmişlerdir (Besalel, 2000, s. 144).

Türkistan coğrafyasında İslam öncesi dönemlerde Budizm, Maniheizm, Zerdüştlük, Hristiyanlık ve Yahudilik gibi inançlar etkili olmuşlardır. Bunların içerisinden Budizm en çok kabul gören inançlardan birisi iken İslamiyet'in bölgeye yayılmasıyla birlikte en hızlı çöken inanç sistemi de yine Budizm olmuştur. X. yüzyıldan itibaren diğer inanç sistemlerinin de etkilerini yitirmeye başladıkları ve zamanla ortadan kayboldukları görülmektedir (Berthold, 2011, s. 70). Fakat bu inanışlar içerisinde Yahudilik, XX. yüzyıla kadar Türkistan'da varlığını korumayı başarabilmiştir. Vambery'nin (1865, s. 154)

[4] Bu eserin girişinde kitabın Almancadan İngilizceye çevrildiği ifade edilmektedir. Eser üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, 1813-14 yıllarında Hokand'a giden Nazaroff'un seyahatini, ikinci bölüm Eversmann ve Jakovlew'in 1820-21 Buhara seyahatini ve üçüncü bölüm de Cpt. Mouraview'in Türkmenlerin yanına ve Hive'ye olan seyahatini ele almaktadır. Eserin girişinde eseri kaleme alan ve Almancadan çevirenle ilgili herhangi bir bilgi yer almadığı için eseri, birinci bölümün yazarı Nazaroff'un derlediği kabul edilmiştir.

ifadesiyle, Türkistan'da Yahudiler kendi nüfuslarını muhafaza etmişler ve Türkistan halkları arasında asimile olmadan yaşamlarını sürdürmüşlerdir.

I. Dünya Savaşı yıllarında iki karşı blokta yer almaları hasebiyle Alman Dışişleri Bakanlığı ve istihbaratının Rusya içerisindeki milletleri ve farklı grupları Rusya'ya karşı organize etmeye çalıştığı görülmektedir. Bu kapsamda "*Rusya'dan Kurtulma Hareketi*" adı altında bir birlik oluşturulmaya çalışılmıştır. Diğer bir adıyla "*Liga der Fremdvölker / Liguede nationalites allogenens de Russie*" (Rusya'daki Yabancı Milletler Ligi) olan bu harekette Estonyalılar, Finlandiyalılar, Gürcüler, Letonyalılar, Litvanyalılar, Polonlar, Ukraynalılar, Beyaz Ruslar, Rusya Müslümanları ve Türkistan Yahudileri de bulunmaktaydı. Hareketin yönetiminde yukarıda sayılan her milletten bir temsilci yer almıştır. Söz konusu hareketin ilk ciddi faaliyeti 9 Mayıs 1916 tarihinde Alman Dışişleri Bakanlığı önderliğinde Amerikan Başkanı Woodrow Wilson'a yaptığı çağrı olmuştur. Amerikan Başkanına yapılan çağrıda kendisine "*insanlık ve adalet için mücadele eden sayın başkan*" diye hitap edilmiş, Rusya tarafından baskı ve zulüm altında tutulan azınlık halklar için yardım talep edilmiştir. Rusya'da örf, adet ve törelerin yerini adaletsizliğin, cinayet ve katliamların aldığı ifade edilerek Rusya'da yaşayan milletlerin çektikleri sıkıntıları teferruatlı olarak Wilson'a bildirilmiştir (Mark, 2013, s. 40; Çolak, 2019, s. 261). Ancak, I. Dünya Savaşı'ndan Almanya'nın yenik çıkması neticesinde söz konusu hareket başarısız olmuş ve dağılmıştır.

Almanya Dışişleri Bakanlığı Arşivinde dönemi konu alan raporlarda Türkistan Yahudilerinden sıkça söz edilmektedir. Örneğin, Doğu İstihbarat Birimi'nin hazırlamış olduğu bir raporda, I. Dünya Savaşı esnasında Türkistan'da bulunan Yahudilerin özellikle burada yaşayan Sartlara karşı çok acımasız davrandıkları ifade edilmekte ve onlarla yakınlaşma konusunda dikkatli olunması tavsiye edilmektedir (PA-AA, R 11072, 20.07.1918). Başka bir raporda da I. Dünya Savaşı'ndan sonra Türkistan Yahudilerinin İngilizlere yakınlık gösterdikleri, hatta burada bulunan İngiliz birliklerine katıldıkları anlatılmaktadır. Ancak, Türkistan halkının İngilizlere teveccüh göstermediği de belirtilmektedir (PA-AA, R 11074, 01.03.1919).

Çarlık Rusya'sı döneminde Türk ve Müslümanlara karşı Ruslarla iyi geçinmeye çalışan Yahudiler, savaşın bitimiyle birlikte İngilizlere yakınlaşmışlardır. Görüldüğü üzere Yahudiler hep kazanan tarafta yer almak istemişlerdir. Yeni kurulan Bolşevik yönetimi, yaşadıkları topraklara ihanet ettikleri gerekçesiyle Alman vatandaşı olan Polonyalıların, Yahudilerin, Protestan ve Katolik Hristiyanların evraklarını ellerinden almış, oturma vizelerini iptal etmiş, onları tutuklayarak Türkistan ve Sibirya içlerine sürmüştür (Çolak, 2019, s. 256).

Bolşevik yönetiminin olumsuz politikalardan etkilenenler Yahudiler, Türkistan coğrafyasından ayrılmak istemişlerdir. Fakat yeni kurulan Rus hükümeti tarafından kendilerine göç izni verilmemiştir. Bununla birlikte 1920 ve 1930'lu yıllarda 4 bin civarında Türkistan Yahudi'si hükümetten izin almaksızın, kaçmak suretiyle Filistin'e ulaşmayı başarmıştır. 1970'lere gelindiğinde Sovyetler Birliği sınırları içerisinde yaşayan Yahudilerin temel hedefleri İsrail'e göç edebilmek olmuş ve yine ilk göç dalgaları da 1970'lerde meydana gelmiştir. İlk etapta 12 bin civarında ve nihayet 1987 yılında da 17 bin kadar Yahudi Türkistan'dan ayrılmış, 15 bin 500'ü İsrail ve 1500'ü de ABD, Kanada ve Avusturalya'ya göç etmiştir. Sovyetler dağılmadan hemen önce 1989 yılında bütün Sovyetler Birliği coğrafyasında 40 bin civarında Türkistan Yahudi'sinin yaşadığı tahmin edilmektedir. Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından bölgeden İsrail'e yoğun bir Yahudi göçü meydana gelmiştir. Farklı sebeplerden dolayı kalanlar olduysa da günümüzde Türkistan'da yok denecek kadar az Yahudi vardır (Arık, 2011, s 116-122). Bugün ABD'de 60 bin ve İsrail'de de 150 bin Türkistan (Buhara) Yahudi'si yaşamaktadır (Mirzahi, 04.05.2022).

Türkistan Yahudileri günümüzde de dinlerini ve kültürlerini serbestçe yaşayabilmekte, kendilerine ait sinagogları ve özel okulları vardır. Buhara'da kalan Yahudiler için iki binli yılların başında yerel yönetimin de desteğiyle eski sinagog restore edilmiştir (Abidov vd. 2004, s. 257). Şimdilerde ikisi Buhara'da, ikisi Semerkant'ta, dördü Taşkent'te (ikisi gündelik hayatta kullanılmaktadır) ve yedisi de başka yerleşim yerlerinde olmak üzere bütün Türkistan'da toplam on beş adet sinagog bulunmaktadır (Burton, 1994, s. 63).

Yukarıda kısaca tarihleri hakkında bilgi vermeye çalıştığımız Türkistan Yahudileri literatürde "Buhara Yahudileri" olarak da zikredilmektedir. Bazı araştırmacılar tarafından "Buhara Yahudileri" teriminin XVI. yüzyılda ortaya çıktığı iddia edilmektedir. Bu yüzyıla kadar ise Türkistan'da yaşayan Yahudiler, "Yahudi", "Beni Nadir", "Musevi", "İbrani" ya da "Mahalli Yahudiler" gibi isimlerle anılmışlardır. "Buhara Yahudileri" terimi Rusya'nın işgalinden önce bu bölgeye gelen Avrupalı seyyahlar tarafından kullanılmıştır. Söz konusu dönemde Türkistan'da Yahudilerin çoğunluğu Buhara Emirliği hakimiyeti altında yaşamışlardır. Bundan dolayı Türkistan'da yaşayan bütün Yahudilere, "Buhara Yahudileri" ismi de verilmiştir. Tarihi süreçte Buhara Yahudileri, "Orta Asya Yahudileri", "Merkezi Asya Yahudileri", "Yerli Yahudiler", "Fars-Tacik Yahudileri", "Milli Azınlıklar" gibi isimlerle anılmışlardır. Bununla birlikte Buhara, Hocent, Hive, Taşkent ve Semerkant Yahudileri olmak üzere yaşadıkları şehirlere göre de adlandırıldıkları görülmektedir. Burada şayan Yahudiler ise kendilerini ifade etmek için sadece "Yahudiler", "İbraniler" ya da "İsrailoğulları" terimini kullanmışlardır. Fakat dış Yahudilerle iletişime geçmelerinden sonra karıştırmamak için Türkistan Yahudilerine tamamen "Buhara Yahudileri" denmiş, onlar da kendileri için aynı terimi kullanmaya başlamışlardır (Arık, 2011, s. 45-48).

Türkistan Yahudileri, Türkistan coğrafyasının en eski etnik ve dinî gruplarından birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Bunlar XIX. yüzyıl sonlarına kadar diğer Yahudi gruplarıyla sınırlı bir ilişki kurmuşlardır. Bunun da etkisi olmakla birlikte özellikle çoğunluk olarak yaşadıkları coğrafyadan dolayı Türkistan Yahudileri özelde de Buhara Yahudileri, ayrı bir Yahudi grubu olarak tanımlanmıştır. Söz konusu Yahudi grubu, özellikle Buhara, Semerkant, Taşkent, Hokand, Fergana ve Duşanbe bölgeleri olmak üzere daha çok günümüzdeki Özbekistan ve Tacikistan coğrafyalarına yerleşmişler ve buralarda hayatlarını sürdürmüşlerdir. Schuyler (2007, s. 107-108), Türkistan'ın küçük kasabaları dâhil her şehrinde Yahudilerin ve Hinduların bulunduğunu belirtir. Fakat Yahudiler asırlardır bu ülkede yaşarken Hindular yakın zamanda ticaret için bu coğrafyaya gelmişlerdir. Burada sürekli kalıcı değillerdir.

Bu Yahudilerin kendilerine has farklı kültürel yaşamlarıyla Türkistan'da başta Müslümanlar olmak üzere diğer etnik gruplarla uzun yıllar boyunca birlikte yaşama örneğini gösterdikleri görülmektedir (Arık, 2006, s. 95). Mart 1915 senesinde Rusların eline esir düşerek Taşkent'teki esir kamplarından birisine getirilen bir Alman asker, esaret hayatından sonra yayımladığı hatıralarında, dünyanın hiçbir yerinde Türkistan'daki kadar farklı milletin bir arada yaşamadığını ifade eder. Burada, Türkmenlerin, Sartların, Taciklerin, Kırgızların, Afganlıların, İranlıların, Hintlilerin, Çinlilerin bunlara ilaveten Yahudilerin birlikte yaşadıklarını anlatır (Epstein, 1935, s. 12).

Seyahatnamelerde Türkistan Yahudileri

Türkistan coğrafyası XIX. yüzyıla kadar dışarıya kapalı bir görünüm vermektedir. Çarlık Rusya'sının Türkistan topraklarını işgal etmesiyle birlikte batı dünyasının dikkati bu coğrafyaya çevrilmiş, özellikle demiryollarının yaygınlaşmasıyla ve seyahatlerin eskiye nazaran daha kolaylaşmasıyla birlikte Türkistan coğrafyası diplomatların, subayların, seyyahların, arkeologların, jeologların, zoologların, biyologların, halk bilimcilerin, antropologların ve botanikçilerin akınına uğramıştır. Gelen araştırmacıların ve seyyahların

çoğu buradaki gözlemlerini kaleme alarak, araştırma, inceleme, günlük, seyahatname gibi eserler ve makaleler neşretmişlerdir. Her ne kadar günümüze değin bazı eserler kaybolmuş olsa da söz konusu eserlerin birçoğuna ulaşmak mümkündür.

Tarih bilimi açısından seyahatnamelerin önemi büyüktür. Seyahatnameler, söz konusu dönemle ilgili siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik bilgiler vermektedir. Türkistan üzerine hazırlanmış Almanca, Fransızca ve İngilizce başta olmak üzere birçok seyahatnamede çalışmamıza konu olan Türkistan Yahudilerine değinildiği görülmektedir. Bu eserlerde Türkistan Yahudilerinin tarihleri, sosyal ve ekonomik hayatları hakkında geniş bilgiler verilmektedir.

Türkistan Yahudilerinin Özellikleri ve Sosyal Hayat İçindeki Konumları

Bazı seyahatnamelerde Türkistan Yahudilerinin fiziki ve karakteristik özelliklerine temas edilmiştir. Yüzyıllardan beri Yahudilerin fiziki özelliklerinde ve dış görünüşlerinde çok fazla değişikliğin olmadığı görülmektedir. Fransız seyyah Bonvalot'un (1884, s. 38) ifadesiyle Yahudiler her zaman kendi ırklarından birileriyle evlenmişlerdir. Böylece oval yüz ve badem göz yapısı gibi Sami ırkına ait olan fiziksel özelliklerini korumuşlardır. Radloff (1884, s. 448) da onların sade kalmayı başardıklarını, uzun ve kemerli (kavisli) burunları, dudakları ön plana çıkan ince, uzun, soluk yüzleriyle genelde asil bir görünüşleri olduğunu belirtir. Vambery (1865, s. 139; 2022, s. 220) de Türkistan Yahudilerinin fiziksel özelliklerine temas eden araştırmacılar-seyyahlar arasında yer almaktadır. Onun ifadesiyle; yüz hattıyla, dış görünüşüyle, muhteşem gözleri ve yakışıklılığıyla Türkistan Yahudi erkeği XIX. yüzyıl Avrupası'ndaki sanatçılar için tam bir erkek rol model olmuştur. Hintli seyyah Mohan Lal da Türkistan'da bulunan Yahudilerin çok güzel olduklarını anlatır. Buhara'da Yahudi mahallesini gezen Lal (1846, s. 127) bu durumu, "*Burada hiçbir Yahudi kadın ya da erkek yoktur ki güzel ve çekici olmasın…, güzelliklere tapan bir Hintli buradaki Yahudileri görse onların kurbanı olurdu…*" cümleleriyle ifade etmektedir.

Seyyah Albrecht (1896, s. 125), Buhara Emirliği sınırları içerisinde çok sayıda Yahudi'nin yaşadığını belirtmekle birlikte onların burada yaşayan insanlardan farklı giyindiklerini bundan dolayı da giyimlerinden tanındıklarını ifade eder. Dinlerince yasak olduğu için Türkistan Yahudilerinin ipeksi kumaştan yapılma kıyafetler giymedikleri belirtilmektedir. Moser (1888, s. 138), pamuklu, çok da güzel görünmeyen değişik kıyafetler giyindiklerini belirtir. Bellerinde elbiselerini tutan iplerden örülmüş bir kemer sarılıdır. Başlarında dörtgen bir takke bulunmaktadır. Takkelerinin sağından ve solundan saçları örgülü bir şekilde göğüslerine kadar sarkmaktadır. Yahudiler halk arasında pek görünmeyi tercih etmedikleri için onları şehir sokaklarında evler arasından fark edilmek istemeden saklanarak, hızlı adımlarla yürüdüklerini görürsünüz.

Vambery (1865, s. 139), Buhara Emirliği sınırları içerisinde yaşayan Yahudilerin de tıpkı Polonya Yahudileri gibi başlarına bir takke giydiklerini ve bel çevrelerinde de ipten bir kemerlerinin olduğunu ifade eder. Aynı şekilde Schuyler (2007, s. 120) de Yahudilerin bellerine kuşak ya da kemer bağlamalarına izin verilmediğini, onların bellerine bir ip ya da sicim bağladıklarını, bunun onları hor görmenin bir uygulaması olduğunu belirtir. Bonvalot (1884, s. 37) da bellerinde örgü veya ipten bir kemerin bulunduğunu, onların genelde etrafı kürklü sivri başlıklarının altından sağa-sola sarkan örülmüş saçlarından kolaylıkla tanındıklarını belirtir. Bonvalot konuştuğu Yahudilerin, daha önceki devlet yöneticileri tarafından kendilerinin de Müslümanlar gibi sarık sarmalarına müsaade edilmediğini söylediklerini anlatır.

Türkistan Yahudi erkeklerinin de dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudi erkekleri gibi başlarına kendi bilindik takkelerini (kippa) taktıkları ve tıraş olmayarak saçlarını uzattıkları ve ördükleri görülmektedir (Janata, 1984, s. 14). Söz konusu saç şeklinin Yahudiler için önem arz ettiği bilinmektedir. Bonvalot (1884, s. 101), yolculuğu esnasında

kervanla birlikte Karşi'ye geldikleri vakit kervanda bir doktorun olduğunu ve doktorun arzu edenleri muayene edeceğini bildirdiğini anlatır. Bunu duyan 16-17 yaşlarında çok yakışıklı bir Yahudi genci başının arka kısmındaki yaraları göstermek üzere doktorun yanına gelir. Yaradan dolayı o bölgedeki saçları dökülmüştür. Doktor kendisini tedavi edebilmesi için saçlarını kesmesi gerektiğini söyler. Ancak, genç hiçbir şekilde buna yanaşmaz. Çünkü Yahudiler için saçlarının uzun ve iki belik şeklinde örülü olması, o belikleri takkelerinin altından sağa ve sola sarkıtmaları karakteristik özelliklerinden birisidir. Yahudi genci saçları böyle olmaksızın soydaşlarının karşısına çıkmaya cesaret edememiş ve bu saç özelliğini kaybetmektense acı çekmeye razı olmuştur. Böylece genç tedaviyi reddetmiş ve kervanın yanından ayrılmıştır.

Yahudi kadınlar tıpkı Müslüman kadınlar gibi giyinmektedirler. Onları giyimlerinden dolayı sokakta Müslüman kadınlardan ayırt etmek mümkün değildir. Sokağa çıktıkları zaman başlarından ayaklarına kadar örten koyu renkli, uzun bir giysi giyerler. Yüzlerini ise kıldan örülmüş, tül perdeyi andıran, fakat önlerini rahatlıkla gösteren bir peçe ile örterler. Böylece kendilerini uygunsuz davranışlardan koruyacaklarını düşünürler. Sokak aralarında kimsenin olmadığı yerlerde ise yüzlerini açarlar. Yaşlı kadınlar ise bu kıyafeti giymek zorunda değildirler (Bonvalot, 1884, s. 46; Schuyler, 2007, s. 122). Her ne kadar dışarda yabancı erkeklerden uzak dursalar da evlerine yabancı erkek misafir geldiği zaman onlardan çekinmedikleri görülmektedir. Buhara'da bir Yahudi evine misafir olan Albrecht (1896, s. 127-128), evin bütün kadın ve kızlarıyla aynı ortamda bulunduklarını, onlarla sohbet ettiğini, birlikte yemek yediklerini anlatır. Dışarda peçe takan Yahudi kadınlar evlerinde pantolon ve üzerine gömlek giymektedirler. Ancak yine de üzerlerinden uzun ve oldukça bol olan kaftanları hiç eksik olmaz. Başlarında da fese benzer kenarları işlemeli bir takke bulunmaktadır. Takkelerinin üzerine ise yanlardan yüzlerini sıkıştırır şekilde çene altından bağlı beyaz bir başörtü örtünmektedirler.[5] Çoğu Yahudi kadınların ya da kız çocukların boyunlarında bir kolye takılıdır, bazı çocukların burunlarında hızma da görülmektedir.

Türkistan Yahudilerinin karakteristik özelliklerine değinen Schwarz (1900, s. 442), onların Avrupa'daki dindaşlarından çok farklı olduklarını belirtmektedir. Türkistan Yahudileri Avrupalı Yahudiler kadar kibirli, küstah, sinsi ve kendi nefislerine değildirler. Üstelik görünüş olarak da Polonya'daki Yahudilerden çok daha fazla temiz ve vakurdurlar. Tıpkı Sartlar ve Özbekler gibi tertemizdirler. Bununla birlikte Sartlardan ve Özbeklerden daha sempatik görünmektedirler. Polonya'dan Türkistan'a gelen Yahudiler çok aç gözlüdürler, onlar para kazanmak için iyi veya kötü her yola başvururlar.

Seyyahların birçoğu Yahudilerin Türkistan şehirlerinde çok büyük bir baskı altında yaşadıklarını ve aşağılanmalara maruz kaldıklarını bildirir. Jaeger (1900, s. 202), onları gariban olarak görmektedir. Özbeklerin Yahudileri hiç sevmediklerini, bundan dolayı da Yahudilerin onlara fark edilmek istemeden hayatlarını sürdürdüklerini anlatır. Müslümanlar Yahudileri temiz olarak görmezler. Bir Müslümanın evine herhangi bir nedenden dolayı bir Yahudi girerse Yahudi gittikten sonra o ev dip bucak temizlenir. Vambery (2022, s. 432), Yahudilerin bir Müslümanın evinin kapı eşiğine kadar yaklaşabildiklerini, herhangi bir Müslümanın da bir görüşme için bir Yahudi'nin evine gelmesi gerektiğinde ise Yahudi'nin evine girmediğini ve onu dışarıya çağırarak kapı önünde görüşme yaptıklarını bildirir. Schwarz (1900, s. 442), Buhara'da bulunduğu zamanda yanındaki hizmetçilerden birisinin hastalandığını, onun için bir Yahudi doktor çağırdığını, fakat Yahudi doktorun kendilerinin kaldıkları evin bir Müslümana ait olması sebebiyle eve girmediğini ve kendisinin dışarıya çıkarak doktordan hizmetçisi için ilaç

[5] bk. Ek 1 ve 2.

aldığını anlatır. Schwarz'ın ifadesiyle bu sebepten dolayı Yahudiler kendi muhitlerinden başka bir yerde oturmamaktadırlar.

Vambery (1865, s. 139), Müslümanların Yahudilere selam bile vermek istemediklerini, bunu bir zaman kaybı olarak düşündüklerini bildirir. Ancak, Vambery'nin bazı durumlarda kendisiyle çeliştiği görülmektedir. Türkistan'dan ve Osmanlı topraklarından bazı Yahudi grupları Şam ve Suriye'nin farklı bölgelerine göç etmişlerdir. Türkistan Yahudilerinin o bölgelere yerleşmiş olan Yahudilerle haberleşme içerisinde oldukları bilinmektedir. İlginç olan ise bu haberleşmeleri hacca giden Müslümanlar vasıtasıyla yapmış olduklarıdır. Hac için Mekke'ye giden Müslümanlara, yol güzergâhı üzerinde yerleşik olan akrabalarına ya da dindaşlarına ulaştırılmak üzere mektuplar vermişlerdir. Vambery (1865, s. 139; 2022, s. 432) de bu duruma hayret eder. Her yıl Türkistan'dan Mekke'ye giden hacılarla kurdukları haberleşme ağının şaşırtıcı olduğunu, kendi yol arkadaşlarına da birçok mektup emanet edildiğini bildirir. Onların da vardıkları şehirlerde adresleri sorarak mektupları yerlerine ulaştırdıklarını ifade eder. Yine Vambery'nin (1865, s. 297) ifadesiyle hacca dinî konularda fanatik Müslümanlar gitmektedirler. Şayet Vambery'nin dediği gibi, Müslümanlar onlara selam bile vermek istemeseler ve onları hor görüyor olsalardı, "hac için Türkistan'dan Mekke'ye giden dindar Müslümanlar bu Yahudiler için mektup götürürler ve gittikleri yerlerde mektupları teslim etmek için çaba sarf ederler miydi…", sorusu akıllara gelmektedir.

Yahudilerin Müslümanlar ve Sartlar tarafından aşağılanmaları konusuna farklı yaklaşan seyyahlar da olmuştur. Moser (1888, s. 138) alaycı bir ifadeyle, Yahudilerin Müslümanlar tarafından hor görülmelerinin adeta kendilerinin hoşlarına gittiğini ve Yahudilerin buradan bir mağduriyet çıkarttıklarını belirtir. Albrecht (1896, s. 125) de giyim kuşam olarak Buhara halkından farklı görünen ve hemen dikkatleri üzerlerine çeken bu Yahudilerin kendi itici tavırlarından dolayı halkın müsamahasızlığından ya da kendilerine karşı olumsuz davranış şekillerinden şikâyet etmeye haklarının olmadığını söyler. Karutz (1911, s. 253) da Albrecht ile aynı fikirdedir. Semerkant'tan Aşkabat'a yaptığı bir tren yolculuğunda başından geçen bir olayı naklederken, Yahudilerin diğer insanları kendilerinden soğutmak ve yanlarından uzaklaştırmak için ellerinden geleni yaptıklarını ve bu arada başkalarının kendileri hakkında ne düşündüklerini hiç önemsemediklerini belirtir. Karutz, trende Buharalı bir Yahudi aile ile karşılaştığını, kadın ve erkeğin etraftakilere rahatsızlık verebileceklerini düşünmeden saatlerce hiç durmadan bir bağırtıyla dua ettiklerini, onun haricinde çok keskin baharat koktuklarını, bundan dolayı da kimsenin uzun bir süre onların yanında durmak istemediğini anlatır. Onun ifadesiyle, Yahudi aile diğer insanları yanlarından uzaklaştırmak için adeta çaba sarf etmiştir.

Schwarz (1900, s. 443-444), Müslümanların Yahudilere karşı neden olumsuz ve düşmanca tavır takındıklarını çözmeye çalıştığını ve bunun altında dini ya da ekonomik sebeplerin olmadığını ifade eder. Çünkü Türkistan'da İslamiyet'in haricinde çok farklı başka inançlara da tabi olan insanlar vardır. Oysa diğer inançlardan olan insanların hiçbirisine Yahudilere davrandıkları gibi davranmazlar ve onlara saygı gösterirler. Yahudilerin, temiz bir ırktan geldiklerine, diğer ırkların temiz olmadıklarına inandıklarından ve sadece kendilerini beğenmişliklerinden dolayı sevilmediklerini belirtir. Bu kibirleri sebebiyle Müslümanların, Yahudilerin ellerine fırsat geçmesi halinde diğer insanları sömürmekten hiç geri kalmayacaklarını düşündüklerini söyler. Genel olarak Türkistan halklarının Yahudilere karşı bir kin beslediklerini söylemek mümkündür, ancak bunda inanç gerekçelerinden ziyade Yahudilerin kendilerini üstün görmeleri etkilidir. Aslında batıda da yüzyıllardan beri Yahudilere karşı nefretin temelinde söz konusu bu durum yatmaktadır. Bunun karşılığında batıdaki Yahudiler de Hristiyanlara dostça bakmamışlardır.

Rusların Türkistan'ı istila ettikleri dönemde Buhara Hanlığı gibi Türk yönetimlerin Türkistan Yahudilerine karşı ayrımcı bir siyaset takip etmedikleri ya da edemedikleri görülmektedir. Bundan dolayı birbirilerini hor görmelerine rağmen hem Ruslar hem de Yahudiler Radloff'un (1884, s. 446) ifadesiyle, birbirileriyle iyi geçinmişler ve karşılıklı ilgileri artmıştır. Yahudiler, Hristiyan Rusların Türkistan'ı işgal etmeleri sonrası adeta onları bir kurtarıcı, bir koruyucu gibi görmüşler ve onlara karşı bir sevgi beslemişlerdir. Avrupa'daki Hristiyanlara düşmanca bakan Yahudiler başta Buhara olmak üzere bütün Türkistan'da Hristiyanlarla iyi geçinmeye ve onlara hoş görünmeye çalışmışlardır. Bu zamana kadar saygıda kusur etmedikleri Müslümanları ise görmezden gelerek onlara karşı aşağılayıcı bir tavır takınmışlardır. Oysa yüzyıllardan beri Avrupa'daki dindaşları oradaki Hristiyanlar tarafından çeşitli zulümlere tabi tutulmuşlar ve sosyal hayattan dışlanmışlardı.

Türkistan Yahudilerinin Ekonomik Faaliyetleri

Tarih boyunca dünyanın diğer bölgelerinde olduğu gibi İslam dünyasında yaşayan Yahudilerin de ticarette ve bazı zanaat kollarında çok etkili oldukları görülmektedir. Hatta İslam dünyasındaki Yahudiler belli meslek gruplarını tekellerinde tutmuşlar ve bu konuda söz sahibi olmuşlardır. Özellikle tekstil, keten ve ipek imalatı, kumaş boyacılığı, debbağlık ve işlenmiş dericilik, baharatçılık, ıtriyatçılık, boya ve vernik işleri, ecza ürünleri, para basımı ve metal işleri, yağ, şarap, bal ve kurutulmuş gıda maddeleri, Akdeniz'den ithal edilen mercan, Hindistan'dan getirilen inci imalatı ve bütün bu ürünlerin pazarlamasında Yahudilerin önemli ağırlıkları bulunmuştur (Arslantaş, 2009, s. 75).

Emeviler döneminde doğu-batı arasındaki siyasi ilişkilerin kötüye gitmesiyle birlikte ticari ilişkilerin de kesilme noktasına geldiği görülmektedir. Özellikle VIII. yüzyılın ilk çeyreğinden IX. yüzyılın başlarına kadar doğunun batıyla olan ticari ilişkileri Yahudiler aracılığıyla devam etmiştir. Doğu ve batı arasında sorunsuzca ticaret yapabilen tek grup olmaları hasebiyle ticari noktadaki faaliyet ağları oldukça genişlemiştir. Bu dönemi fırsata çevirmesini bilen İslam dünyasındaki Yahudi tüccarlar, doğu ile batı arasında hem kara hem de su yollarından ticari seferler düzenlemişlerdir. Doğunun zenginliklerini batıya taşırken batıdan da doğuya köle, cariye, ipek, kılıç, yaban eşeği ve samur derilerinden yapılmış kürk gibi ticari ürünler getirmişlerdir (Arslantaş, 2009, s. 157-158). Ticaretin farklı ülkeler arasında yoğunlaşmasıyla birlikte para değişiminin de arttığı görülmektedir. Tıpkı günümüzdeki döviz büroları gibi "sayfarilik" diye adlandırılan altın ve gümüşün kurlarını belirleyen bir iş kolu ortaya çıkmıştır. Örneğin söz konusu dönemlerde Merv'de sayrafilerin ayrı çarşıları bulunmaktadır. Bazı Yahudi tüccarların sayrafilik yaptıkları dönemi ele alan kayıtlara yansımıştır (Arslantaş, 2009, s. 176-177, 179). Söz konusu dönemlerde batıdaki Yahudilerin Hristiyanlar tarafından hor görülmeleri ve bayağı işlerde çalıştırılmalarına karşın İslam dünyasındaki Yahudiler, kabiliyetlerine göre en üst düzeyde bürokratik görevlerde bile bulunuyor, zanaat ve meslek gruplarının her alanında faaliyet yapabiliyorlardı (Arslantaş, 2009, s. 73).

XIX. yüzyıl Türkistan'ında yukarıda anlatılan durumun farklılaştığı, Yahudilerin çoğunun tüccar olmak yerine zanaatkâr olmayı tercih ettikleri görülmektedir. Aslında Türkistan Yahudileri, ticarette Avrupa'daki Yahudilerden çok farklı bir izlenim bırakmışlardır. Avrupa'daki Yahudiler tipik Yahudi kurnazlıklarıyla, ticaretteki tefecilik ve sömürücülükleriyle tanınırken, Türkistan Yahudilerinde söz konusu bu durum bulunmamaktadır. Türkistan'da bu işleri Hintliler yapmaktadır. Tefecilik ve faizcilik konusunda Hintliler Türkistan Yahudilerinden çok daha becerikli ve imkân sahibi oldukları için Yahudiler, fazla fizik gücü gerektirmeyen zanaat dallarına yönelmişlerdir. Schwarz'ın (1900, s. 441) belirttiğine göre Türkistan Yahudileri ticarette hep ikinci planda kalmışlardır. Bunun birkaç sebebi bulunmaktadır. Birincisi; Sartlar, Özbekler ve İranlılar Yahudilerin çok kurnaz ve sinsi olduklarını düşündükleri için daha çok kendi aralarında iş

yapmışlar ve Yahudilerden daha etkili olmuşlardır. İkincisi, belki de en önemli sebebi Müslümanlar bir Müslümandan alabilecekleri hiçbir ürünü bir Yahudi'den almayı tercih etmemişlerdir. Bu konuyla ilgili Sidikov'un (2003, s. 249) ifadesi ise şu şekildedir; "*Müslümanlar zor durumda kalmaları ve helal olması kaydıyla Yahudi tüccarlardan ancak gıda ürünleri almışlardır.*" Üçüncü sebebi ise; tüccar Yahudiler Buhara Hanlığına yüksek miktarda vergi vermek zorundaydılar. Buhara Emirliği hakkında bilgiler veren Burnaşev isminde bir Rus mühendisin anlattıklarından anlaşıldığına göre, sadece tüccarlardan değil çalışan bütün Yahudilerden vergi alınmaktadır. Burnaşev'in ifadeleriyle; "*Yahudilerin genelinin hali vakti yerindedir. Onlardan her biri kendi iaşesini kendi kazanacak yaşa geldiği andan itibaren 50 yaşına kadar her yıl Rus parasıyla yaklaşık 10 rubleye karşılık gelen 35 tenge vergi ödemek zorundadır.*" (Ükten, 2017, s. 159; Koç, 2018, s. 158). Meyendorf'un (1870, s. 35) belirttiğine göre de Buhara Emirliği 16 yaşına girmiş ya da mal sahibi olan her Yahudi'den belli bir miktar vergi almaktadır. Nazaroff (1823, s. 44) da 16 yaşına gelen bütün Yahudilerden aylık bir ile dört tenge arası vergi alındığını ve bu dönemde sadece Buhara şehrinde 1200 Yahudi'nin vergi mükellefi olduğunu belirtmektedir.

Bölgede yaşayan Türk ve Müslümanlar zorunlu olmadıkça sadece soydaş ve dindaşlarıyla alışveriş yapmışlardır. Bundan dolayı Türkistan Yahudilerinin ticaretle uğraşmak yerine çeşitli zanaat dallarında uzmanlaşmayı tercih ettikleri görülmektedir. Bunlar en başta kumaş boyamasında (özellikle ipekli kumaşlar) uzmanlaşmışlar ve bu piyasayı ellerinde tutmuşlardır. Bununla birlikte eczacılıkta ve hekimlikte de buradaki Yahudiler ün salmışlardır (Bonvalot, 1884, s. 38; Schwarz, 1900, s. 441; Sidikov, 2003, s. 248). İslam dünyasında Yahudiler arasında tabiplik mesleği, genelde babadan oğula geçen bir aile mesleği olarak karşımıza çıkmaktadır (Arslantaş, 2009, s. 183). Vambery (1865, s. 193), Türkistan'ın Ruslar tarafından işgalinden öncesine kadar ticaretten daha çok zanaatla uğraştıklarını, genelde kumaş dokuma işlerini Mervliler ve Taciklerin yaptıklarını, fakat kumaş ve özellikle de ipekli kumaş boyama işlerinin neredeyse tamamının Yahudilerin elinde olduğunu belirtir. Schwarz (1900, s. 384), bundan dolayı Yahudilerin ellerinden bile tanınabileceğini, çünkü ellerinin hep boyalı olduğunu ifade eder.

Kumaş boyama işleri haricinde lacivert taşı, pamuk ve ipek ticareti neredeyse tamamen Yahudilerin elindeydi. Yahudilerin geneli çok zengindiler.[6] Aslında en garibanları ipek boyacılarıydı. Moser (1888, s. 138) bu konuyla ilgili şu cümlelere yer vermektedir:

> "*Yahudilerin anlattıklarına göre, Türk ve Müslümanlar arasında kendileri hor görülmekte ve aşağılanmaktadırlar. Zengin ve ipek ticaretiyle meşgul olmalarına rağmen Yahudi oldukları için kendilerinin ipeksi kıyafetler giyinmeleri, hatta ata binmeleri bile yasaklanmıştır. Madem ki Türkistan Yahudileri bu kadar kötü muamele görüyorlar, o halde neden buradan göçüp başka bir yere gitmiyorlar? Çünkü burada çok para kazanıyorlar.*"

Moser'in (1888, s. 138) ifadesiyle çok para kazandıkları için bunca aşağılanmalarına rağmen başka bir yere göç etme fırsatları var iken bile bu coğrafyada kalmayı ve

[6] Albrecht ve Schweinitz eserlerinde özellikle Buhara'da bulunan Style Aron Ben-Chassof ve Alischa Jakudajeff isimli iki zengin Yahudi'den söz etmektedirler. Buhara'nın en zengin ve en saygı gören Yahudi'si banker Style Aron Ben-Chassof'dur. Bu banker Buhara'nın Rothschild'i olarak kabul edilmektedir. Ben Chassof'un Moskova'yla ticari ilişkiler bulunmaktadır. Özellikle gümüş ticareti yapmaktadır. Bu bölgeyle Moskova arasında adeta bir ticari köprüdür. Bundan dolayı evinde sık sık bürokratları ve emiri ağırlamaktadır. Albrecht, Ben Chassof'un bir ara kendisini Paris'ten Rothschild ve hanımının ziyaret ettiğini anlattığını ifade eder. Anlattığına göre, Türkistan'daki birçok Yahudi'nin atalarının doğudan yani İran'dan, Filistin'den, Osmanlı'dan vs. buraya göç etmiş olmalarına rağmen onun ataları İspanya'dan buraya gelmişlerdir (Daha geniş bilgi için bk. Albrecht, 1896, s. 126-128; Schweinitz, 1910, s. 132-133). Edmond de Rotschild 1889 yılında Semerkant ve Buhara'yı ziyaret etmiş, Buhara'da beş gün kalmıştır (Burton, 1994, s. 62). Ayrıca Chasoff'un ailesi ve evi için bk. Ek 5.

yapılanlara katlanmayı tercih etmişlerdir. Türkistan'da kalmaya devam etmelerinin diğer bir sebebi ise burada dindaşlarının çok olması, böylece kendi aralarında yardımlaşmaları ve eleman eksikliğini kendi içlerinden tamamlamalarıdır.

Rusların Semerkant'ı almalarıyla birlikte burada yaşayan Yahudiler de nüfusun geri kalan kısmıyla eşit şartlar altında yaşamaya başlamışlardır. Fakat buna rağmen Yahudiler kendi yaşadıkları mahallelerini terk etmemişlerdir. Burada varlık içerisinde hayatlarına devam etmeyi tercih etmişlerdir. Schuyler (2007, s. 257), Semerkant ve Buhara'nın sayılı Yahudi zenginleri arasında yer alan Mamun ve oğlunun fırsattan istifade Avrupa'ya göç ettiklerini anlatır. Mamun bir yıl kadar Londra'da kaldıktan sonra Buhara'ya, oğlu da 4 sene Paris'te yaşadıktan sonra Semerkant'a geri dönmüştür.

Sidikov (2003, s. 245, 247) da Moser ve Schuyler gibi düşünmekte, sosyal ve dini açıdan burada hep aşağılansalar da para kazanmak hırsıyla asla buraları terk etmediklerini, lacivert taşı gibi kıymetli cevher, pamuk ve ipek ticaretini ellerinde bulundurduklarını, böylece çok zenginlediklerini, en fakirlerinin bile kumaş boyama atölyesi sahibi olduklarını ifade etmektedir. Aslında Buhara Emirliği bunun farkındadır ve Yahudilerin çok zengin olmaları Emirlik tarafından istenmemektedir. Bunun için bazı önlemler de alınmış, Yahudilerin ticaretlerine bazı sınırlamalar getirilmiştir (Sievers, 1893, s. 466-467). Ancak, menfaatler doğrultusunda göz yumulduğu görülmektedir. Çünkü Yahudiler, Müslümanlara göre daha büyük işletmelere sahiptirler. Böylece Buhara Hanlığına çok fazla vergi ödemekteler ve Buhara ekonomisine çok katkı sağlamaktadırlar (Schwarz, 1900, s. 441).

Yahudilerle Hristiyan Rusların birbirlerine sempati besledikleri ve daha sıcak davrandıkları görülmektedir. Rusya, Türkistan Yahudileri tarafından kurtarıcı olarak görülmüştür. Bundan dolayı gördükleri her Hristiyan'a ilgi göstermişlerdir. Çünkü Rusları Müslümanlara göre kendilerine daha yakın görmüşlerdir (Sidikov, 2002, s. 88). Schuyler (2007, s. 402, 404), Türkistan seyahati esnasında Yahudilerin, Hristiyanlara ve Ruslara çok saygılı davrandıklarını, Hristiyan oldukları için kendilerine de iyice aşağılara eğilerek selam verdiklerini anlatır. Çünkü Türkistan'da karşılaştıkları sınırlamalardan ancak Rusların burayı almalarıyla kurtulabileceklerini ummaktadırlar. Oysa Avrupa'da yüzyıllardan beri Yahudiler ve Hristiyanlar düşmanca yaşamaktaydılar.

Çarlık Rusya'sının Türkistan coğrafyasını istilasıyla birlikte Avrupa'dan da bu coğrafyaya çok sayıda Yahudi göçü gerçekleşmiştir. Avusturyalı konsolos, seyyah ve yazar Jaeger'in (1900, s. 158) belirttiğine göre Avrupa'dan gelen Yahudiler Rus hükümetine bildikleri bir zanaat dalını belgelemek kaydıyla oturum alabilmişlerdir. Her ne kadar yerleşik olan Türkistan Yahudileri sonradan gelen Avrupalı Yahudilere göre daha fazla haklara sahip oldularsa da Rus hükümeti nezdinde iki grup da bilindik Yahudi profiline göre muamele görmüştür.

Türkistan Yahudileri yüzyıllardan beri bu bölgede yaşadıkları için bölgeyi iyi tanımaktadırlar. Rus Devleti ise Rus endüstri ürünlerini Orta Asya coğrafyasına ve sınır devletlere pazarlama ve satma rolünü üstlenmelerini beklediği için Yahudilere önem vermiştir (Sidikov, 2003, s. 250-251). Bununla birlikte Türkistan'ın istilası sonrası Yahudilerin de zanaat harici alanlarda işyerleri ve dükkanlar açtıkları görülmektedir. Bu durumda da yine diğer insanlarla rekabete girmemişler, ancak satmak için ihtiyaç olan birçok ürünü diğer devletlerden getirmek suretiyle ithalat işlerinde büyümüşlerdir (Bonvalot, 1884, s. 38).

Eskiden ticaretten ziyade zanaat alanlarında daha etkili olan Türkistan Yahudileri, Rusların desteğiyle siyasi güç kazanmışlar ve böylece buradaki orta ve büyük ölçekli ticaretin neredeyse tamamına hâkim olmayı başarmışlardır (PA-AA, R 11074, 23.07.1919). Aslında Çarlık Rusya'sında Yahudilerin ve yurt dışından gelen Avrupalı yerleşimcilerin

toprak edinmeleri yasaktı, ancak Türkistan Yahudileri Türkistan'ın işgalinde Ruslar tarafında yer aldıkları için özel haklara kavuşmuşlardır. Türkistan'ın işgali sonrası buradaki Yahudilerin toprak edinmeleri ve ticaretle meşgul olmaları Rus Hükümeti tarafından desteklenmiştir. Yukarıda da ifade edildiği üzere Yahudilerin açmış oldukları küçük işletmelerden, çoğunluğu Müslüman nüfus olan halk alışveriş yapmamış ve küçük işletmeler kısa zaman içerisinde kapanmak zorunda kalmıştır. Rus hükümetinin de desteğini alan Yahudi tüccarlar böylece Avrupa'dan ithalat işlerine girişmişler ve özellikle Buhara'nın toptancılık işlerini ele geçirmişlerdir (Schweinitz, 1910, s. 132-133). Bunun neticesinde, Müslüman halkın küçük Yahudi işletmelerinden alışveriş yapmamasına rağmen küçük ölçekli Müslüman tüccarlar dükkanlarını Yahudi toptancılardan doldurmak zorunda kalmışlardır. Bu dönemde Yahudiler pamuk ve tahıl ticaretinde de ön plana çıkmışlardır. Rus fabrikatörler bu zamana kadar Türkistan pamuğunu ve tahılını yerli Türk komisyoncuları vasıtasıyla almışlardır. Fakat Türkistan'ın istilasından sonra pamuk ve tahıl almak için ekim bölgelerine kendi mümessillerini göndererek aradan Türk komisyoncularını çıkartmışlardır. XX. yüzyılın başlarından itibaren ise komisyoncuların Rus, Ermeni ve Yahudilerden oluştuğu, eski Türk komisyoncuların devre dışı kaldıkları görülmektedir (Togan, 1981, s. 280, 282, 290). Özellikle Hokand, Buhara ve Andican'da yani kısacası Fergana vadisinde pamuk ticareti Yahudilerin elinde bulunmuştur. Bundan dolayı Müslümanların Yahudi tüccarlardan bağımsız hareket etmeleri mümkün olmamıştır. Burada özellikle Poteljuchov ve Simchoev isminde iki Yahudi pamuk tüccarının piyasada çok etkili oldukları bilinmektedir (PA-AA, R 11073, 23.09.1918).

Avrupa'dan gelen Yahudilerle birlikte Türkistan'da, yüzyıllardan beri burada yerleşik olan doğulu ve yakın zamanda Avrupa'dan göç etmiş batılı Yahudi varlığı söz konusu olmuştur (Sidikov, 2002, s. 87). Yani burada yaşayan Yahudiler, "Doğulu Yahudiler" ve "Batılı Yahudiler" diye iki isimle anılır olmuşlardır. Bu iki gurubun özellikle ilgi alanları farklılık göstermiştir. Uzun yüzyıllardan beri burada yerleşik olan Yahudiler, daha çok kendilerini fiziki güç açısından çok yormayacak mesleklerle meşgul olmuşlardır. Bununla birlikte İran, Avrupa ve Hindistan'daki dindaşlarıyla irtibata geçerek genelde dışarıyla ticaret yapmışlardır (Schwarz, 1900, s. 441). Rusya coğrafyasına sonradan gelen Batılı Yahudiler ise Türkistan'da eskiden beri yerleşik olan Yahudilerden farklı olarak tefecilik, faizcilik gibi Avrupa'da yaptıkları işleri burada da sürdürmeye devam etmişlerdir (Schwarz, 1900, s. 33). Özellikle Polonya'dan gelen Yahudiler kısa zaman içerisinde Türkistan'ın her tarafına dağılarak Türkistan Yahudilerinin aksine faizcilikle, tefecilikle, kadın ve alkol ticareti, birahane işletmeciliği gibi ahlak dışı işlerle meşgul olmuşlar, kısa zaman içerisinde söz konusu piyasayı ellerine geçirmişlerdir. Bununla birlikte terzilik ve ayakkabıcılık gibi gündelik hayatta çok ihtiyaç olan meslek dallarına da hâkim olmuşlardır. Görüldüğü üzere zanaat sahibi olmaları karşılığında Rusya hükümetinden oturma izni alan Avrupa'dan gelen Yahudiler, belgeledikleri zanaat alanları hariç ahlak dışı işler yapmışlardır. Oysa yüzyıllardan beri Türkistan'da yerleşik olan Buhara Yahudilerinin çoğu tüccar ya da zanaatkardır. Fakat asla tefecilik, faizcilik, alkol ve kadın ticareti gibi ahlak dışı işlerle uğraşmamışlardır. Avrupa'dan gelen Yahudilerin olumsuz işler yapmaları neticesinde Rusya'da da bir Yahudi düşmanlığı oluşmaya başlamıştır (Schwarz, 1900, s. 47).

Yukarıda izah edilmeye çalışılan sebepler sonucunda kısa zaman içerisinde Çarlık Rusya'nın Yahudilere bakışı değişmiş ve onların ülke dışı edilmeleri gündeme gelmeye başlamıştır (Jaeger, 1900, s. 158). Fakat ticaretle uğraşan Yahudiler, Rus ürünlerini ve mamullerini Türkistan şehirlerine ve komşu ülkelere pazarladıkları için Rus hükümeti sesini çıkartmamayı tercih etmiştir (Sidikov, 2003, s. 250-251). Kauder'in (1900, s. 263) ifadesiyle aslında Çarlık Rusya'sı Türkistan'daki bütün Yahudileri sınır dışı etmek istemiştir. Türkistan Yahudilerinin bölgeden uzaklaştırılmasına en başta Rus sanayi çevresi karşı çıkmış, Moskova'daki iş adamları telaşlanmışlardır. Çünkü Rus sanayicileri

tarafından Yahudiler olmaksızın birçok ürünün Türkistan ve Afganistan gibi bölgelere girmesinin çok zor olduğu, ihracatın zarar göreceği düşünülmüştür. Buna karşın Rus hükümeti de Türkistan Yahudilerine yerlerinde kalma izni verirken Türkistan'ın diğer bölgelerindeki Yahudilere Türkistan'ı terk etmeyi ve Rusya'nın başka yerlerine yerleşmeyi emretmiştir.

Sonuç

MÖ 2000'li yıllarda ortaya çıktığı kabul edilen Yahudilik, İsrailoğullarının yani Yahudi milletinin inancını, kültürünü ve hukuk kurallarını ifade eden etnik bir inanç sistemidir. İnsanlık tarihinin tek tanrıyı esas alan en eski dinlerinden birisidir. Yahudiler, kendileri için kutsal olan Kenan coğrafyasında (Filistin) ortaya çıkmışlardır. Ancak, Kenan coğrafyası stratejik öneminden dolayı tarih boyunca birçok devletin istilasına sahne olmuştur. Bundan dolayı Yahudiler bulundukları coğrafyadan defalarca başka yerlere göçe zorlanarak sürülmüşlerdir. Söz konusu sürgünlerin en önemlisi Babil sürgünüdür. Bu sürgün neticesinde "Babil Yahudileri" diye bir grup ortaya çıkmıştır. Çalışmamıza konu olan Türkistan Yahudilerinin Türkistan coğrafyasına Babil'den geldikleri kabul edilmektedir. Tarih boyunca tüccarlıklarıyla tanınan Yahudiler, ticaret maksatlı farklı coğrafyalarda yaşamışlardır. Türkistan'ın farklı bölgelerine dağılmaları da ipek yolu yani ticaret sayesinde olmuştur. Türkistan'da Yahudi varlığının buranın İslamiyet'le tanışmasından çok önceki tarihlere denk geldiği bilinmektedir. Türkistan coğrafyasına Müslümanların hâkim olmasına rağmen bu bölgede yaşayan Yahudilerin kendi öz benliklerini, kültürlerini ve dini yaşantılarını koruduğu görülmektedir. Netice itibariyle yüzyıllarca Türkistan Yahudileri hayatlarına devam edebilmişlerdir. Müslümanların çoğunlukta olduğu Türkistan coğrafyasında, Müslümanlar, Hristiyanlar ve Yahudiler başta olmak üzere farklı dini guruplar, birlikte yaşama kültürü geliştirmişlerdir. Dünya Yahudilerinin tarihte Hristiyanlar başta olmak üzere diğer inançlara mensup olan topluluklarının içerisinden ziyade Müslüman toplumlarda daha rahat bir yaşam sürdükleri görülmektedir. Türkistan Yahudileri çoğunlukla Buhara Emirliği ve Buhara şehri sınırları içerisinde yaşadıkları için literatürde "Buhara Yahudileri" olarak da geçmektedir. Bunlar Türkistan şehirlerinde kendilerine ait mahallelerde[7] yaşamışlar ve halk arasına fazla karışmamışlardır. Giyim-kuşam olarak da diğer topluluklardan farklılık arz etmektedirler. Türkistan'ın Ruslar tarafından istilasına kadar genelde fiziki açıdan kendilerini yormayacak zanaat dallarıyla meşgul olan Yahudiler, istiladan sonra ticaretle de ilgilenmişlerdir. Yahudilerin genelinin maddi durumlarının diğer halk ortalamasının üstünde olduğu görülmektedir. Türkistan, XIX. yy.'da Ruslar tarafından istila edilmesiyle birlikte, Avrupa ile iletişim kurmuştur. Avrupalılar burada Avrupa'daki Yahudilerden farklı olarak yaşayan bir Yahudi grubunun olduğunu görmüşlerdir. Türkistan Yahudileri dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudilerden farklı özellikler sergilemektedirler. Bölgeye gelen ve Yahudiler hakkında bilgiler aktaran seyyahlar, Türkistan Yahudilerini dünyanın diğer bölgelerindeki Yahudilerden farklı değerlendirmişlerdir. Sovyetler Birliği döneminde Rusya topraklarında yaşayan Yahudilerin de diğer milletler gibi sıkı takibata uğradıkları ve asimile edilmeye çalışıldıkları görülmektedir. Bu nedenle fırsatını bulan Yahudiler buradan başka yerlere göç etmişlerdir. Özellikle 1970'ten sonra Türkistan Yahudilerinin temel hedefi İsrail'e göç etmek olmuştur. Sovyetler Birliğinin yıkılması sonucunda Türkistan'da yaşayan Yahudilerin neredeyse tamamı başta İsrail olmak üzere Amerika, Avusturalya ve Kanada'ya göç etmişlerdir. Farklı sebeplerden dolayı az sayıda da olsa özellikle Buhara, Taşkent ve Semerkant gibi Özbekistan şehirlerinde kalanlar olmuştur. Günümüzde başta Buhara, Semerkant ve Taşkent olmak üzere bütün Türkistan'da on beş adet sinagog, kendilerine ait özel okullar, kültür merkezleri ve mezarlıkları bulunmaktadır.

[7] bk. Ek 4.

KAYNAKÇA

ABIDOV, D. vd. (2004). "Özbekistan Cumhuriyeti'nin Dinler ve Etnik Gruplar ile İlgili Politikaları Üzerine". *A.Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. 24: 253-259.

ALBRECHT, M. (1896). *Russisch Centralasien-Reisebilder aus Transkaspien Buchara und Turkestan*. Hamburg: Verlagsanstalt und Duruckerei A.G.

ARAZ, Ö. F. (2016). "Rabbâni Gelenekte Rabbi Yişmael'in Tevrat Tefsiri için Oluşturduğu On Üç Yorum Kuralı". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 51: 115-134.

ARIK, D. (2006). "Buhara Yahudileri Üzerine Bir İnceleme". *OAKA*. I/2: 92-109.

ARIK, D. (2011). *Buhara Yahudileri*. Ankara: Berikan Yayınevi.

ARİFOĞLU, Y. (2013). *VIII. Yüzyıl ile XI. Yüzyıllar Arasında Horasan'ın Dini ve Sosyal Yapısı*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

ARSLAN, A. (1997). "Osmanlılarda Coğrafi Terim Olarak "Acem" Kelimesinin Manası ve Osmanlı Türkistan Bağlantısındaki Önemi (XV-XVIII. Yüzyıllar)*". OTAM*. 8: 83-87.

ARSLANTAŞ, N. (2005). *Emeviler Döneminde Yahudiler*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları.

ARSLANTAŞ, N. (2009). *İslam Dünyasında İktisadi ve İlmi Hayatta Yahudiler-Abbasi ve Fatımiler Dönemi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları.

BARTHOLD, V. V. (1990). *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*. (hzl. Hakkı Dursun Yıldız). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

BARTHOLD, V. V. (2011*). Orta Asya Türk Tarihi.* (hzl. Musa Çağlar). İstanbul: Divan Kitap Yayınları.

BESALEL, Y. (2000). *Yahudi Tarihi.* İstanbul: Üniversel Dil Hizmetleri ve Yayıncılık.

BİK, H. M. (2012). *Tarihte İpek Yolunda Ortaya Çıkan Dinler*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

BONVALOT, G. (1884). *Eski Yurt-Orta Asya'dan*. (çev. M. Reşat Uzmen). Paris: Librairire Plon.

BURNES, A. (1834). *Travels into Bokhara: Being the Account of a Journey from India to Cabool, Tartary and Persia-C.II*. London: John Murray.

BURTON, A. (1994). "Bukharan Jews, Ancient and Modern". *Jewish Historical Studys*. XXXIV: 43-68.

ÇOLAK, F. (2019). *Alman İmparatorluğu ve Türkistan*. Konya: Çizgi Kitapevi.

EPSTEIN, A. (1935). *Kriegsgefangen in Turkestan - Erinnerungen von Georg Popper und Adolf Epstein.* Wien: Selbsverlag.

ERARSLAN, A. (2018). *1900-1920 Yılları Arasında Batı Türkistan'daki Gelişmeler ve İstanbul Dergilerine Yansımaları*. Bilecik: Şeyh Edebali Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

EVANS, J. L. (1982). *Russia and the Khanates of Central Asia to 1865*. Washington: Associated Faculty Press.

FOLTZ, R. C. (2006). *İpek Yolu Dinleri-Antik Dönemden 15. Yüzyıla Kadar Karayolu Ticareti ve Kültürel Etkileşim*. (çev. Aydın Aslan). İstanbul: Medrese Yayınları.

GOLDEN, P. (2013). *Türk Halkları Tarihine Giriş*. (çev. Osman Karatay). İstanbul: Ötüken Yayınları.

GRAETZ, H. (1902). *History of the Jews-Cilt 3*. Philadelphia: Jewish Publication Society of America.

GÜRKAN, S. L. (2020). *Yahudilik*. Ankara: İSAM Yayınları.

HARMAN, Ö. F. (1992). "Buhtunnasr Maddesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. VI: 380-381.

JAEGER, J. (1900). *Wanderung in Russland-Zeitbilder aus den Balkanländern, Central-Russland, der Krim, dem Kaukasus und Central-Asien*. Wien: Verlag von Karl Teufen.

JANATA, A. (1984). *Turkestan 1890 Sammlungen des Museums für Völkerkunde in Wien- Mit einem Beitrag über österreichische Kriegsgefangene in Turkestan 1915-1921.* Wien: Museum für Völkerkunde.

KARUTZ, R. (1911). *Unter Kirgisen und Turkmenen*. Leipzig: Klinkhardt & Biermann Verlag.

KOÇ, D. (2018). "Bir Rus Mühendisinin (T. S. Burnaşev) Gözüyle Şah Murad Devrinde Buhara Emirliği". *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi*. CXX/237: 139-170.

KURT, A. O. (2006). "Yahudilikte Sürgün Teolojisi: Tanrısal Bir Ceza Olarak Sürgün". *Dini Araştırmalar Dergisi*. IX/25: 61-78.

KURT, H. (1998). *Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci (Buhara Örneği).* Ankara: Fecr Yayınları.

LAL, M. (1846). *Travels in the Panjab, Afghanistan, Turkistan, to Balk, Bokhara, and Herat; A Visit to Great Britain and Germany*. London: W.H. Allen.

LEWIS, B. (1996). *İslam Dünyasında Yahudiler*. (çev. Bahadır Sina Şener). Ankara: İmge Yayınları.

LOMBART, M. (2002). *İslam'ın Altın Çağı*. (çev. Nezih Uzel). İstanbul: Pınar Yayınları.

MARK, R. A. (2013). *Krieg an Fernen Fronten-Die Deutschen in Zentralasien und am Hindikusch 1914-1924.* Paderborn: Ferdinand Schöning Verlag.

MEYENDORF, B. (1870). *A Journey from Orenburg to Bokhara in The Year 1820*. (çev. E.F. Captain). Kolkata: Foreign Department Press.

MOSER, H. (1888). *Durch Central Asien-Die Kırgisensteppe-Russisch Turkestan-Bochara-Chiwa-Das Turkmenenland und Persien-Reiseschilderungen.* Leipzig: F. A. Brockhaus Verlag.

NAZAROFF, P. (1823). *Russian Missions into The Interior of Asia*. London: Richard Phillips and Co. Press.

NEUSNER, J. (1983). "Jews in Iran". *The Cambridge History of Iran* - 3/2. (ed. E. Yarshater). Newyork: Cambridge University Press: 909-923.

ÖZMEN, S. (2018). "Frank İdaresi Altında Yahudiler". *Ortaçağ Araştırmaları Dergisi.* I/1: 52-66.

RADLOFF, W. (1884). *Aus Sibirien. Lose Blätter aus dem Tagebuche eines reisenden Linguisten-Bd. 2*. Leipzig: T. O. Weigel Verlag.

SCHUYLER, E. (2007). *Türkistan - Batı Türkistan Hokand, Buhara ve Kulca Seyahat Notları*. (çev. Firdevs Çetin vd.). İstanbul: Paradigma Yayınları.

SCHWARZ, von F. (1900). *Turkestan - Die Wiege der indogermanischen Völker*. Freiburg: Herdersche Verlagshandlung.

SCHWEINITZ, von H. H. G. (1910). *Orientalische Wanderungen in Turkestan und im Nordöstlichen Persien*. Berlin: Dietrich Reimer Verlag.

SIDIKOV, B. (2002.10.26). "Deutsche Blicke auf ein wenig bekanntes Judentum Berichte aus Mittelasien am Übergang vom 19. zum 20. Jahrhundert". *Neue Zürcher Zeitung*. 249: 87-88.

SIDIKOV, B. (2003). *Eine Unermessliche Region-Deutsche Bilder und Zerrbilder von Mittelasien (1852-1914)*. Berlin: Logos Verlag.

SIEVERS, W. (1893). *Asien. Eine Algemeine Landeskunde*. Leipzig-Wien: Bibliographisches Institut.

TANYU, H. (1979). *Tarih Boyunca Yahudiler ve Türkler I*. Ankara: Bilge Yayınevi.

TOGAN, A. Z. V. (1981). *Bugünkü Türkili Türkistan ve Yakın Tarihi*. İstanbul: Enderun Kitapevi.

ÜKTEN, S. S. (2017). "16-18. Asırlarda Buhara Hanlığı'na Gelen Batılı Seyyahlar ve Seyahatnameleri". *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. XVIII/2: 137-164.

VAMBERY, A. (1865). *Reise in Mittelasien von Teheran durch die Turkmanischen Wüste an der Ostküste des Kaspischen Meeres nach Chiwa, Bochara und Samarkant, ausgefürht im Jahr 1863*. Leipzig: Brockhaus Verlag.

VAMBERY, A. (2022). *Türkistan'a Seyahat-Bir Sahta Derviş'in İstanbul'dan Semerkant'a Yolculuğu*. (çev. Resul Şahsin). İstanbul: Divan Kitap Yayınları.

Yaratılış-Tekvin (1996). İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi-Zafer Matbaası.

YAZICI, T. (1992). "Belh Maddesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. V: 410-411.

YAZICI, T. (1992). "Cûzcân Maddesi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları: VIII: 96-97.

İnternet Kaynakları

MİZRAHİ, E. (2022). "Buhara'nın Çalaları". *Dergi Şalom*. Erişim Tarihi: 11.12.2022.

https://dergi.salom.com.tr/haber-942-buharaacutenin_calalari.html#

Arşiv Belgeleri

PA-AA= Politisches Archiv des Auswärtiges Amts (Almanya Dışişleri Bakanlığı Siyasi Arşivi). R= Reich (İmparatorluk).

PA-AA, R 11072, Russland No: 97b, Doğu İstihbarat Birimi'nin hazırladığı 30942 sayılı Türkistan Raporu. Berlin 20.07.1918.

PA-AA, R 11073, Russland No: 97b, Kemnitz'ten Dışişleri'ne, Dışişleri'nden de Pera'ya Gönderilen Türkistan Raporu. Berlin 23.09.1918.

PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Petersburg Alman Konsolosu Bartels'in Dışişlerine Çektiği Telgraf. Petersburg 01.03.1919.

PA-AA, R 11074, Russland No: 97b, Türkistan'ın Genel Durumuyla ilgili M.R.G. Meyerkort Tarafından Hazırlanan Rapor. Bremen 23.07.1919.

EKLER

Ek 1: Buhara'da bir Yahudi aile (1899 Öncesi) (Mizrahi, 2022)

Ek 2: Bir Türkistan Yahudi kadını ve kızı (Albrecht, 1896, s. 129)

Ek 3: Buhara'da Yahudi kızlar (Mizrahi, 2022)

Ek 4: Buhara'da bir Yahudi mahallesi. Evlerin dış cephesinde pencere yoktur (Schweinitz, 1910, s. 132).

Ek 5: Buhara'nın en zengin Yahudi'si olan Sion Ben Chasoff'un evi. Bahçe içinden çekilmiş bir fotoğraftır (Schweinitz, 1910, s. 133).

EXTENDED ABSTRACT

Turkistan is a strategic geography located on the roads connecting many regions of the world with Far Asia. For this reason, this region has been home to different cultures, religions and languages throughout history. One of these groups is the Jews. The emergence of Jews, who have been known as Hebrews, Israelites and Jews throughout history, into the history scene dates back to the 2000s BC. Judaism is one of the oldest and most monotheistic religion families.

Jews were forced to emigrate from the Canaanite geography, which they considered their sacred land for many different reasons throughout history. One of the most well known of these migrations is the Babylonian migration of 586 BC. Thus, the first Jewish diaspora emerged in history: Babylonian Jew. Turkistan Jews, who are the subject of our study, are also based on Babylonian Jews. The Jews of Turkistan are also called the Jews of Bukhara. The Silk Road is of great importance in the distribution of Jews to China and Central Asia. The history of the emergence of Jews in Turkistan goes back much earlier than that of Muslims in the region.

A town called "al-Judaea" due to the density of the Jewish population is situated in the city of Jawzjan in Khorasan. The town in question is now Maymana, which is located in the west of the Balkh, near the border of Turkmenistan. Forty thousand taxpaying Jews are said to have lived in Khorasan in the 12th century. Another important Turkistan city where Jews settled is Merv. Archaeological excavations carried out in Merv Castle also show us that the Jewish presence here dates back to the 4th century BC.

The Jews passed through Merv and went to other important regions of Turkistan such as Bukhara, Toharistan, Sogd or Khwarezm. In the 1100s, there were eight thousand

Rabbinical Jewish families around Hive and more than fifty thousand Jews living in and around Samarkand. Most of them eventually migrated to Bukhara in the following centuries.

During the Mongol period, Jews were found in Turkistan. Jews were discriminated during the Mongol period. Timur (1370-1405), who dominated Turkistan after the Mongols, brought and placed masters and architects who weaved carpets, painted silk, processed silver and gold and were artisans in various branches from other cities he conquered to the capital of his country (Samarkand). Among them also were Jews. Jews had a peaceful life during the Timurid period.

In the 19th century, the Jewish population in southern Turkistan was estimated to have reached 40,000. In the same century, the proportion of Jews in the city of Bukhara to the general population was around 6%.

Jews lived a partially comfortable life during the period when Tsarist Russia dominated Turkistan but were affected by the negative policies of the Bolshevik administration. Thus, after the 1920s, they began to migrate to Palestine, the United States, Canada and Australia. By the 1970s, those remaining within the borders of the Soviet Union emigrated to Israel. From 1970 to 1989, around 30,000 Turkistan Jews left the region. After the dissolution of the Soviet Union, about 40,000 Jews left the region. Today, there are about 150,000 Turkistan (Bukhara) Jews in Israel and 60,000 in the United States.

There are still Jews living in Bukhara, Tashkent and Samarkand. Jews of Turkistan can freely practice their religion and culture in the region. There are a total of fifteen synagogues in all Turkistan, two in Bukhara, two in Samarkand, four in Tashkent and seven in other settlements. They also have private schools.

In this study, we will discuss the history of Turkistan Jews, and their reflections through travelogues. According to many travellers, little has changed in the physical characteristics and appearance of the Jews for centuries. Jews have always married people of their own race. Thus, they preserved the physical characteristics of the Sami race such as the oval face and almond eye structure. They usually have a noble appearance with long and curved noses and thin, long, and pale faces with prominent lips. The Jews of Turkistan dress differently from the people who live here. They are known for their clothing. A belt wrapped in ropes holds up their clothes at the waist. Men wear quadrangle hat on their heads. Their braided hair dangles up to their chests from the right and left of their hats.

Jewish women dress like Muslim women. When they go out on the street, they wear a dark, long abbaya/scarf that covers their heads to their feet. They cover their faces with a veil made of a tulle-like fabric but showing their front easily. Older women do not have to wear these clothes. Although they stay away from stranger men outside, they do not hesitate when stranger male guests come to their homes. Jewish women wearing veils outside wear trousers and shirts in their homes. However, they always wear their long and loose caftans. On their heads is a fez-like hat whose edges are embroidered. Over their hats, they wear a white headscarf tied under the chin, compressing their faces from the sides.

Many travellers have reported that Jews live under great pressure in the cities of Turkistan. Others have stated Muslims despised them and that Jews took the advantage of a grievance from that. Some travellers state that there are no religious or economic reasons behind the negative and hostile attitude of Muslims towards Jews given that Turkistan to home to many other belief systems as well. However, they do not treat any of people of other beliefs as they treat Jews, and they respect them. Jews believe they come

from a clean race. They think the other races are not clean. They are not liked because of their arrogance.

Throughout history, it is seen that Jews living in the Islamic world as in other parts of the world have been very effective in trade and some handicraft branches. Turk Muslims living in the region only trade with their agnates and co-religionists unless it is compulsory. For this reason, Turkistan Jews are more engaged in handicrafts.

Jews and Christian Russians sympathize with each other and act more warmly. Russia was seen as a saviour of the Jews of Turkistan - hence why they are solicitous about every Christian they meet.

The Jews of Turkistan are intimately familiar with region well since they have called it home for centuries. The Russian State valued Jews as it expected them to assume the role of marketing and selling Russian industrial products across Central Asia and neighbouring states. As a result, Turkistan Jews gained political power with the support of the Russians and thus managed to dominate almost all of the trade here.

Following the invasion of Turkistan by Tsarist Russia, Jews came here from Europe. However, the Russian administration's view of Jews changed within a short while. The Russian government ordered the Jews who came here later to leave Turkistan while allowing the Jews of Turkistan to stay remain in the motherlands, taking the commercial interests of Russia into account.